

รูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักพรวาธรรม 4 โรงเรียนประถมศึกษา
สังกัดกรุงเทพมหานคร*

A MODEL OF LEADERSHIP ACCORDING TO GARĀVĀSADHAMMA IV OF
PRIMARY SCHOOL ADMINISTRATORS UNDER BANGKOK
METROPOLITAN ADMINISTRATION

¹พระครูปลัดณัฐวัฒน์ อธิปญโญ (อนุหนายอน) Phrakrupalad Natthawat Adhipaṅḡo (Anuhanayon),

²สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย Sudhipong Srivichai,

³พระมหาสมบัติ ธนปญโญ Phramaha Sombat Dhanapaṅḡo

^{1,2,3}มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

E-mail: anuhanayon9@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอรูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักพรวาธรรม 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร เป็นการวิจัยแบบผสมผสานวิธี โดยมีขั้นตอนการวิจัย 3 ขั้นตอน ได้แก่ ขั้นตอนที่ 1 ศึกษาภาวะผู้นำของผู้บริหารโรงเรียนประถมศึกษา ด้วยการใช้แบบสอบถามกลุ่มตัวอย่างที่เป็นผู้บริหารและครูโรงเรียนประถมศึกษา 390 ท่าน วิเคราะห์ข้อมูลด้วยสถิติ ได้แก่ ค่าร้อยละ ค่าความถี่ ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน ขั้นตอนที่ 2 ศึกษารูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักพรวาธรรม 4 ด้วยการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 24 ท่าน วิเคราะห์ข้อมูลด้วยการวิเคราะห์เนื้อหาตามแบบสัมภาษณ์ และ ขั้นตอนที่ 3 นำเสนอรูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักพรวาธรรม 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัด กรุงเทพมหานคร ด้วยการจัดสนทนากลุ่มผู้ทรงคุณวุฒิ 9 ท่าน วิเคราะห์ข้อมูลด้วยการวิเคราะห์เนื้อหาตามแนวคำถามสำหรับการสนทนากลุ่ม สรุปผลการวิจัยพบว่า รูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักพรวาธรรม 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร ประกอบด้วย 4 องค์ประกอบ คือ 1) หลักการ 2) จุดมุ่งหมาย 3) ระบบการดำเนินการ 4) กระบวนการดำเนินการ เป็นการนำหลักภาวะผู้นำของผู้บริหารโรงเรียนประถมศึกษาทั้ง 3 ด้าน คือ (1) จักขุมา มีวิสัยทัศน์ (2) วิรูโร มีความรู้ความสามารถ (3) นิสสยสัมปันโน มีมนุษยสัมพันธ์ เพื่อมาบูรณาการกับหลักพรวาธรรม 4 คือ (1) สัจจะ ความจริงใจ (2) ทมะ ความควบคุมอารมณ์ (3) ขันติ ความอดทน และ (4) จาคะ ความเสียสละ

คำสำคัญ: รูปแบบ, ภาวะผู้นำ, ผู้บริหาร, พรวาธรรม 4, โรงเรียนประถมศึกษา

Abstract

This research paper aimed to propose a model of leadership according to Garāvāsadhamma IV of primary school administrators under Bangkok Metropolitan Administration. Mixed methods research was conducted and three research steps were designed. Step 1: Study leadership of primary school administrators using a questionnaire to collect from a sample group of 390 primary school administrators and teachers. Data were analyzed by descriptive statistics such as percentage, frequency, mean, standard deviation. Step 2: study the leadership style of administrators according to Garāvāsadhamma IV by interviewing 24 key informants, the data was analyzed by content analysis according to the interview form. Step 3: proposing the model of leadership according to Garāvāsadhamma IV of primary school administrators under Bangkok Metropolitan Administration by conducting focus group discussion of 9 experts, the data was analyzed by content analysis based on the guideline questions for focus group discussion. The results of the research showed that a model of leadership according to Garāvāsadhamma IV of primary school administrators under Bangkok Metropolitan Administration consisted of 4 compositions: (1) Principles, (2) Goals, (3) Operational systems, and (4) Operational processes. Three areas of leadership principles of school administrators were applied which consisted of (1) the visionary, (2) Vithuro with knowledge and ability, (3) Nissayasampanno, have human relations to integrate Garāvāsadhamma IV, namely (1) truth, (2) control of emotions, (3) tolerance, and (4) sacrifice.

Keywords: Model, Leadership, Administrators, Garāvāsadhamma IV, Primary School

บทนำ

การนำหลักธรรมของพระพุทธศาสนาเพื่อนำไปใช้ในการดำรงชีวิตประจำวันตามลักษณะของปัญหาตามสติปัญญาและความประสงค์ของแต่ละบุคคล ดังนั้น ระดับคำสอนของพระพุทธศาสนาจึงมีหลายระดับทั้งที่เป็นสัจธรรมเบื้องต้น เบื้องกลาง และเบื้องสูง มีทั้งส่วนที่เรียกว่าเป็นโลกียธรรมและโลกุตระธรรม เหตุฉะนั้น การนำหลักธรรมมาใช้ในการแก้ปัญหาของสังคมถือเป็นสิ่งสำคัญในสังคมไทยปัจจุบัน ในสังคมทุกๆ สังคมย่อมมีผู้นำซึ่งเป็นผู้มีความรู้และความสามารถในการนำสมาชิกไปสู่เป้าหมายที่ได้วางเอาไว้ร่วมกัน สังคมไทยก็เช่นเดียวกันย่อมมีผู้นำที่มีภาวะผู้นำเชิงพุทธ คือ ผู้ที่มีความรอบรู้ รอบคอบ มีวิสัยทัศน์ มีความรู้ความสามารถรับผิดชอบในการทำงาน มีทักษะด้านความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล มองผู้ใต้บังคับบัญชาในแง่ดี มีความยุติธรรม มีหัวใจพระพรหม รู้รักสามัคคี มีความเสียสละ ไม่มีมานะทิฐิ ปราศจากอคติ ซึ่งคุณธรรมต่างๆ เหล่านี้จะต้องมีอยู่ในตัวของผู้นำที่จะทำให้เกิดประโยชน์และประสิทธิภาพสูงสุดในการทำงานด้วยการบริหารตน การบริหารคน และการบริหารงานในองค์กรตามแนวทางของพระพุทธศาสนา ถือว่าการที่จะเป็นผู้นำที่มีภาวะผู้นำเชิงพุทธที่ดีนั้นต้องมีคุณสมบัติตามหลักพุทธธรรม ผู้นำที่มีภาวะผู้นำเชิงพุทธที่จะนำบุคคลอื่นนั้นตามรอยพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นผู้ที่มีความสำคัญมาก ยิ่งองค์กรมีขนาดใหญ่เท่าใด ความสำคัญของผู้นำที่มีภาวะผู้นำเชิงพุทธที่มีต่อสมาชิกในองค์กรก็ยิ่งทวีความสำคัญมากขึ้นองค์กรใดได้ผู้นำที่มีภาวะผู้นำเชิงพุทธที่ดี

องค์กรนั้นก็จะได้ไปด้วย ในทางตรงกันข้ามองค์กรใดได้ผู้นำที่ไม่มีภาวะผู้นำเชิงพุทธ องค์กรนั้นก็ต้องประสบกับความยากลำบากในการบริหารงานขององค์กรนั้นๆ (สมบุรณ์ สุขสำราญ, 2560, หน้า 90)

การบริหารสถานศึกษาให้เกิดประสิทธิผลตามความมุ่งหมายของพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ ผู้บริหารต้องใช้ภาวะผู้นำกระจายความรับผิดชอบอย่างเป็นธรรมไปสู่ผู้ใต้บังคับบัญชาในหน่วยงานของตน ผู้บริหารในยุคโลกาภิวัตน์จึงจำเป็นต้องใช้ภาวะผู้นำให้เหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงต่างๆ โดยต้องสามารถปรับตัวและแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นให้ได้อย่างเหมาะสมกับทุกสถานการณ์ และใช้ความรู้ความสามารถของตนให้เกิดประโยชน์แก่การบริหารงานอย่างมีประสิทธิภาพด้วย ผู้บริหารที่ดีควรมีความสามารถในการบริหารงาน โดยให้บุคลากรร่วมมือปฏิบัติงานด้วยความเต็มใจและเต็มความสามารถ ผู้บริหารต้องมีความสามารถสร้างขวัญกำลังใจให้ผู้ปฏิบัติงานเกิดความพึงพอใจในงาน เกิดความรักความศรัทธาในหน่วยงาน เสียสละเพื่องาน ทดมเท กำลังกายกำลังใจ กำลังความคิดสติปัญญา หาทางปรับปรุงให้งานนั้นเจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น (พิชาภพ พันธุ์แซ, 2554, หน้า 42)

ผู้บริหารองค์การจึงจำเป็นต้องมีภาวะผู้นำ ทั้งนี้ เนื่องจากภาวะผู้นำจะเป็นภาวะที่มีอิทธิพลเหนือบุคคลอื่นๆ ในองค์การซึ่งบุคลากรในองค์การจะให้ความร่วมมือปฏิบัติงานจนบรรลุเป้าหมายได้มากน้อยเพียงใด ผู้นำที่ดีจึงต้องใช้ภาวะผู้นำของตนในการอำนวยความสะดวกให้การดำเนินงานที่ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อยบรรลุวัตถุประสงค์ตามที่กำหนดให้ได้ทั้งผลงานและให้ได้ทั้งใจ ดังนั้น ภาวะผู้นำจึงเป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งต่อการบริหารงาน เพราะผลงานด้านต่างๆ ขององค์การมีส่วนสัมพันธ์กับคุณภาพของความเป็นผู้นำ ความเป็นผู้นำจะเป็นสิ่งสำคัญยิ่งสำหรับความสำเร็จของขององค์การ (ธงชัย สันติวงษ์, 2550, หน้า 403) เพราะถ้าหากองค์การใดได้ผู้บริหาร หรือผู้นำที่มีคุณภาพเข้าไปบริหารงานแล้วย่อมเป็นหลักประกันได้ว่า องค์การนั้นต้องได้รับการพัฒนาและเจริญรุ่งเรืองแน่นอน ผู้นำเป็นจุดดวงประทีปขององค์การเป็นตัวแทนขององค์การและเป็นจุดรวมพลังของคนในองค์การ ดังนั้น ผู้นำจะต้องรับผิดชอบทั้งบุคลากรในองค์การและผลงานที่เกิดขึ้นโดยการปรับตัวเพื่อเผชิญกับการเปลี่ยนแปลง หรือเพื่อรักษาสถานภาพและบทบาทของตนเองให้ชัดเจน

ผู้บริหารในสถานศึกษามีตั้งแต่ระดับพื้นฐานระดับต้นไปสู่ระดับสูง แต่ละระดับย่อมมีความสำคัญทั้งสิ้น เปรียบเสมือนผู้ควบคุมกลไกขับเคลื่อนสิ่งต่างๆ ไปทุกส่วน ดังนั้น ผู้บริหารทุกระดับจึงมีความสำคัญไม่แพ้กันซึ่งบุคคลเหล่านั้นนอกจากจะมีลักษณะต่างๆ ที่บ่งบอกถึงความเป็นผู้บริหารทั้งด้านบุคลิกภาพ ความรู้ความสามารถ มีบารมี มีอำนาจที่น่าเกรงขาม เป็นผู้ทรงคุณวุฒิ หรือผู้อาวุโสก็ตาม แต่สิ่งที่ขาดไม่ได้เลย ก็คือภาวะผู้นำที่จะต้องนำพาสถานศึกษา ครู และบุคลากรที่เกี่ยวข้องไปสู่การพัฒนาเพื่อให้บรรลุผลตามเป้าหมายของการศึกษาชาติ

ทั้งนี้ ปัญหาเรื่องภาวะผู้นำก็มักเกิดขึ้นในสังคมปัจจุบันเสมอ เช่น บริหารงานไม่มีประสิทธิภาพ แก้ปัญหาในองค์กรไม่ได้เกิดความขัดแย้งที่ไม่มีวันจบสิ้น ไม่มีความไว้วางใจซึ่งกันและกัน หรือเรื่องการควบคุมอารมณ์ตนเองไม่อยู่ มีวุฒิภาวะทางอารมณ์น้อย จนกระทั่งเรื่องการผิดศีลธรรม มองข้ามบรรยากาศในการทำงาน ขาดมนุษยสัมพันธ์ที่ดี ขาดการสร้างขวัญและกำลังใจแก่เจ้าหน้าที่และประชาชน ปัญหาความไม่ยุติธรรมไม่มีวิสัยทัศน์ ขาดความรู้ความเข้าใจในการบริหารทรัพยากรมนุษย์ ขาดความรู้ความเข้าใจในบทบาทหน้าที่และระเบียบปฏิบัติ การตัดสินใจที่ขาดหลักเกณฑ์และการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจที่ดีพอและเรื่องที่มีปัญหามาช้านานสำหรับผู้นำคือไม่โปร่งใสในการทำงาน

ในปัจจุบัน พบว่า ภาวะผู้นำในมุมมองของพระพุทธศาสนาในกรอบแนวคิดในศตวรรษที่ 21 ประสานกันส่งเสริมคุณสมบัติภาวะผู้นำในสถานศึกษาให้เป็น คนดี เก่ง และมีความสามารถในการนำพา

องค์การของตนให้ทำงานอย่างมีความสุข โดยอาศัยหลักพุทธธรรมช่วยส่งเสริมการสร้างคุณสมบัติภาวะผู้นำด้านการพัฒนาตน เป็นคนเก่งคน โดยอาศัยการมีจิตใจเอื้อเฟื้อเพื่อนร่วมงานสร้างขวัญและกำลังใจ และเก่งงานมีความรู้ ความสามารถในการบริหารงานและบริหารคน ด้วยการปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างในการสร้างศรัทธาผู้ทำงานร่วมกันและขับเคลื่อนงานในองค์กรไปสู่ความสำเร็จ และสร้างสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการทำงานทั้งด้านสังคมและสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่ดี ตามทัศนะของพระพุทธศาสนาบนพื้นฐานความคิดภาวะผู้นำทางการศึกษาในศตวรรษที่ 21 (พระครูโสภาสนนทกิตติ์ (ศักดา แสงทอง), กัมยธร สัจจา, 2557, หน้า 135-144) เหตุนั้น การมีความสามารถมีวิสัยทัศน์ มีความขยันอดทน มีความซื่อสัตย์สุจริต การมีมนุษยสัมพันธ์เหล่านี้เป็นลักษณะภาวะผู้นำที่ดี สอดคล้องตรงกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา คือ ขรรยาวาสธรรม 4 ประการ เมื่อพิจารณาผู้ผู้นำที่ยิ่งใหญ่ทั้งหลายที่ประสบความสำเร็จทั้งในอดีตและปัจจุบันพบว่า ผู้นำเหล่านั้นจะต้องมีหลักขรรยาวาสธรรม 4 ดังกล่าว ยึดเหนี่ยวเป็นข้อปฏิบัติ ไม่ข้อใดก็ข้อหนึ่ง หรือบางคนก็มีครบทั้ง 4 ข้อ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่เกื้อหนุนส่งเสริมให้เป็นผู้นำที่นำเคารพศรัทธาได้รับการยอมรับ สามารถครองใจผู้ร่วมงาน และสามารถแก้ไขปัญหาอุปสรรคได้

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะทำการศึกษาเรื่องรูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักขรรยาวาสธรรม 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร โดยจะศึกษาหลักภาวะผู้นำตามหลักขรรยาวาสธรรม 4 อันประกอบด้วย ความสามารถ ความขยันหมั่นเพียร ความซื่อสัตย์สุจริต และความมีมนุษยสัมพันธ์ เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักขรรยาวาสธรรม 4 ต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อเสนอรูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักขรรยาวาสธรรม 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยแบบผสมผสานวิธี (Mixed Methodology Research) ใช้การวิจัยเชิงปริมาณและการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยมีวิธีดำเนินการวิจัย 3 ขั้นตอนดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 ศึกษาสภาพภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักขรรยาวาสธรรม 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร โดยมีการดำเนินการดังนี้

1. การศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยทำการศึกษาวิเคราะห์และสังเคราะห์แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักขรรยาวาสธรรม 4 เพื่อใช้เป็นกรอบแนวคิดในการสร้างแบบสอบถาม และใช้เป็นกรอบแนวคิดในการวิจัย

2. ศึกษาสภาพภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักขรรยาวาสธรรม 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร ดังนี้

- 2.1 ประชากรและกลุ่มตัวอย่างในการวิจัย ประกอบด้วย 1) ประชากร ได้แก่ ผู้บริหารและครูในโรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร จำนวน 50 เขต ประกอบด้วย 435 โรงเรียน แบ่งเป็นผู้บริหารโรงเรียน 1,015 คน และครู 13,143 คน รวมทั้งสิ้น 14,158 คน 2) กลุ่มตัวอย่าง ในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยกำหนดจากตารางสำเร็จรูปของ Taro Yamane (อ้างใน ธาณินทร์ ศิลป์จารุ, 2552, หน้า 45) เป็นตารางที่ใช้หาขนาดของกลุ่มตัวอย่างเพื่อประมาณค่าสัดส่วนของประชากรและกำหนดให้สัดส่วนของลักษณะที่สนใจ

ในประชากรเท่ากับ 0.5 ระดับความคลาดเคลื่อนที่ยอมรับได้ 5% และระดับค่าความเชื่อมั่น 95% ได้จำนวนกลุ่มตัวอย่าง 390 คน คือ ครูในโรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร จากนั้นดำเนินการสุ่มตัวอย่างของแต่ละกลุ่มของประชากรตามจำนวนสัดส่วน

2.2 เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ เป็นแบบสอบถามปลายเปิดตามกรอบแนวคิด ซึ่งสังเคราะห์จากการศึกษาจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.3 การหาคุณภาพเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย 1) นำเครื่องมือซึ่งเป็นแบบสอบถามปลายเปิดเสนอต่ออาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์พิจารณาตรวจสอบประเด็นคำถาม เนื้อหาสาระ ให้มีความครอบคลุมสอดคล้องกับกรอบแนวคิด 2) นำแบบสอบถามปลายเปิด เสนอผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 5 รูป/คน เพื่อตรวจสอบเนื้อหาและความสอดคล้องของข้อคำถามกับกรอบแนวคิด แล้ววิเคราะห์หาค่า IOC (Index of Item Objective Congruence) ซึ่งได้ค่า IOC อยู่ระหว่าง 0.7 – 1.00 ถือได้ว่าแบบสอบถามได้รับการยอมรับจากผู้เชี่ยวชาญ 3) นำความคิดเห็นของผู้เชี่ยวชาญทั้ง 5 ท่านมาปรับปรุงแก้ไขแบบสอบถาม แล้วนำไปทดลองใช้ (Try Out) กับกลุ่มตัวอย่างทดสอบในการวิจัย จำนวน 30 คน เพื่อหาความเชื่อมั่น (Reliability) ของแบบสอบถาม โดยคำนวณค่าสัมประสิทธิ์แอลฟา หรือวิธีของ Cronbach ซึ่งมีค่าสัมประสิทธิ์สหสัมพันธ์เท่ากับ .863 จากนั้นทำการปรับปรุงแบบสอบถามให้สมบูรณ์ก่อนนำไปแจกแบบสอบถามกับกลุ่มตัวอย่าง

2.4 การวิเคราะห์ข้อมูล 1) ข้อมูลสถานภาพทั่วไปของผู้ตอบแบบสอบถามใช้ความถี่และค่าร้อยละ 2) ระดับความคิดเห็นที่มีต่อศึกษาสภาพภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักธรรมาภิบาล 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร โดยใช้ค่าเฉลี่ยและค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน

ขั้นตอนที่ 2 พัฒนารูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักธรรมาภิบาล 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร โดยมีวิธีการเก็บข้อมูลการวิจัย ประกอบด้วยการวิเคราะห์เอกสารที่เป็นหนังสือ บทความ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทฤษฎีการพัฒนารูปแบบ ภาวะผู้นำของผู้บริหาร การบูรณาการหลักธรรมาภิบาล 4 และการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 24 คน ด้วยการเลือกเจาะจง (Purposive Selection) ด้วยแบบสัมภาษณ์ ผู้วิจัยได้เก็บข้อมูลและทำการวิเคราะห์ข้อมูลการสัมภาษณ์ (Interview) ใช้การวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) และสรุปผลตามแบบสัมภาษณ์แบบกึ่งมีโครงสร้าง

ขั้นตอนที่ 3 เสนอรูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักธรรมาภิบาล 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร โดยมีวิธีการเก็บข้อมูลการวิจัย ประกอบด้วยการสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) ด้วยผู้ให้ข้อมูลสำคัญ จำนวน 9 รูป/คน ด้วยการเลือกเจาะจง (Purposive Selection) ด้วยแนวคำถามสำหรับการสนทนากลุ่ม และทำการวิเคราะห์ข้อมูลด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) ตามแนวคำถามสำหรับการสนทนากลุ่ม คือ 1) ความเหมาะสมของภาพรูปแบบ 2) องค์ประกอบของรูปแบบ

สรุปผลการวิจัย

รูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักธรรมาภิบาล 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร มี 4 องค์ประกอบ คือ 1) หลักการ 2) จุดมุ่งหมาย 3) ระบบการดำเนินการ 4) กระบวนการดำเนินการ โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. หลักการ

1.1 หลักการบริหารโรงเรียน เป็นการดำเนินการในการทำงานด้านทั้ง 4 ด้านของโรงเรียน ได้แก่ การบริหารงานวิชาการ การบริหารงานงบประมาณ การบริหารงานบุคคล และการบริหารงานทั่วไป

1.2 หลักภาวะผู้นำของผู้บริหารของโรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร พฤติกรรมที่แสดงออกมาทางกาย วาจาในลักษณะต่างๆ ของผู้นำเพื่อให้ผู้ร่วมงาน หรือผู้ใต้บังคับบัญชา ร่วมกันทำงานให้งานบรรลุตามเป้าหมายที่กำหนดไว้ของผู้บริหารโรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร มี 3 ประการ ได้แก่ 1) มีวิสัยทัศน์ (จักขุมา) 2) มีความรู้ความสามารถ (วิจิโร) 3) มีมนุษยสัมพันธ์ (นิสสยสัมปันโน)

1.3 หลักขรรวาทธรรม 4 เป็นธรรมสำหรับผู้อยู่ร่วมกันความเชื่อสัจต่อกัน การฝึกตน ความอดทนอดกลั้น การเสียสละ การแบ่งปัน มีน้ำใจคุณสมบัติของผู้ที่สามารถสร้างเกียรติยศ สร้างปัญญา สร้างทรัพย์สมบัติและสร้างหมู่ญาติมิตรให้เกิดขึ้นได้สำเร็จด้วยกำลังความเพียรของตน ประกอบด้วยธรรม 4 ประการ คือ 1) สัจจะ ความจริงใจ 2) ทมะ ความควบคุมอารมณ์ 3) ขันติ ความอดทน 4) จาคะ ความเสียสละ

2. จุดมุ่งหมาย

2.1 เพื่อให้สถานศึกษาในสังกัดกรุงเทพมหานคร ได้ดำเนินการจัดการโดยใช้รูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักขรรวาทธรรม 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร

2.2 เพื่อให้ผู้บริหาร ครู บุคลากรในโรงเรียนในสังกัดกรุงเทพมหานคร ได้มีส่วนร่วมในภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักขรรวาทธรรม 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร

2.3 เพื่อส่งเสริมให้ผู้บริหาร ครู บุคลากรในสถานศึกษา สามารถนำรูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักขรรวาทธรรม 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร ไปใช้ให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้

3. ระบบการดำเนินการ 1) แต่งตั้งคณะกรรมการที่รับผิดชอบ 2) ประชุมชี้แจงคณะกรรมการบริหารสถานศึกษาในทิศทางนโยบายและมาตรการพัฒนารูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักขรรวาทธรรม 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานครสำหรับโรงเรียนสังกัดกรุงเทพมหานคร 3) คณะกรรมการบริหารนำเสนอรูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักขรรวาทธรรม 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานครสำหรับโรงเรียนสังกัดกรุงเทพมหานคร 4) คณะกรรมการสถานศึกษาขั้นพื้นฐานเห็นชอบ 5) ประชุมชี้แจงคณะครู กรรมการ และชุมชนเครือข่ายรับฟังความคิดเห็นและวางแผนดำเนินการร่วมกัน 6) ร่วมกันดำเนินตามภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักขรรวาทธรรม 4 ตามแผนงานที่กำหนดร่วมกัน 7) ร่วมตรวจสอบงบประมาณและวัสดุอุปกรณ์ที่ใช้ดำเนินการในภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักขรรวาทธรรม 4 อย่างเป็นระบบ สุจริต โปร่งใส ตรวจสอบได้ 8) ดำเนินการการจัดการภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักขรรวาทธรรม 4 ในการสร้างรูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักขรรวาทธรรม 4 โดยมีการประเมินผล สรุปรายงานผลการดำเนินการในภาพรวม และเผยแพร่ให้แก่ทุกภาคส่วนต่อไป

4. กระบวนการดำเนินการ กระบวนการดำเนินการตามภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักขรรวาทธรรม 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานครสำหรับโรงเรียนสังกัดกรุงเทพมหานคร ดำเนินการดังนี้

4.1 ภาวะผู้นำของผู้บริหารด้านการมีวิสัยทัศน์ตามหลักขรรวาทธรรม 4

1. สัจจะ ความจริงใจ 1) มีความจริงใจในการวางแผนและการกำหนดทิศทางขององค์กรอย่างชัดเจน 2) มีแผนยุทธศาสตร์ในการบริหารงานที่ชัดเจนและสามารถนำไปใช้ได้จริง 3) มีความจริงใจในการจัดทำโครงสร้างการบริหารงานอย่างต่อเนื่อง

2. ทมะ ความควบคุมอารมณ์ 1) เป็นนักบริหารที่มีการฝึกฝนพัฒนาเปลี่ยนแปลงระบบการบริหารงานให้มีความเจริญก้าวหน้าอยู่เสมอ 2) มีการควบคุมอารมณ์ได้ดีในการก้าวข้ามความขัดแย้งเพื่อ

การเปลี่ยนแปลงโรงเรียนในทางที่ดีขึ้น 3) มีการยอมรับฟังความคิดเห็นของครู ผู้ปกครอง และกรรมการสถานศึกษาอย่างตั้งใจ

3. ขั้นตอน ความอดทน 1) ปฏิบัติตนโดยไม่ย่อท้อต่อความยากลำบากในสิ่งที่ถูกต้องตามกฎหมายระเบียบการบริหารโรงเรียนของกระทรวงศึกษาธิการ 2) มีความอดทนต่อการปฏิบัติหน้าที่เพื่อให้โรงเรียนมีความเจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป 3) มีความอดทนต่อการประเมินผลโรงเรียนที่จะต้องมีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง

4. จาคะ ความเสียสละ 1) เป็นนักบริหารที่เสียสละในการพัฒนาระบบการบริหารงานให้มีประสิทธิภาพและสามารถทำงานร่วมกับผู้ใต้บังคับบัญชาอย่างมีความสุข 2) ให้การส่งเสริมพัฒนาครูด้านการบริหารโรงเรียนอย่างต่อเนื่อง 3) เปิดโอกาสให้คณะกรรมการสถานศึกษา ผู้ปกครอง ชุมชน ภาครัฐและเอกชนมีส่วนร่วมในการบริหารสถานศึกษา

4.2 ภาวะผู้นำของผู้บริหารด้านการมีความรู้ความสามารถตามหลักจรรยาบรรณ 4

1. สัจจะ ความจริงใจ 1) มีระบบในการทำงานดีมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล 2) มีความจริงใจต่อการทำงาน คือเมื่อได้รับมอบหมายงานจากภาครัฐก็ตั้งใจทำให้ดีที่สุด 3) สามารถบริหารงานได้อย่างดีตามความรู้ความสามารถทางการศึกษา

2. ทมะ ความควบคุมอารมณ์ 1) มีทักษะในการทำงานรวมถึงความกระตือรือร้นในการบริหารงานและการข่มใจต่อผู้ใต้บังคับบัญชา 2) เอาใจใส่ต่อการบริหารโรงเรียนมีการปรับปรุงการทำงานอยู่เสมอ 3) ศึกษาวิทยาการใหม่ๆ เพื่อนำมาใช้ปรับปรุงในการบริหารโรงเรียนให้มีประสิทธิภาพ

3. ขั้นตอน ความอดทน 1) มีวินัยใฝ่รู้และมีความอดทนในการบริหารงานต่อผู้ใต้บังคับบัญชา 2) ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความทุ่มเทตามความสามารถแม้จะมีปัญหาและข้อจำกัดของสถานศึกษาในการบริหารโรงเรียน 3) แม้การบริหารโรงเรียนจะมีอุปสรรคต่างๆ ผู้บริหารก็ไม่ละความพยายามที่จะปฏิบัติงานจนสำเร็จ

4. จาคะ ความเสียสละ 1) มีกระบวนการถ่ายทอดความรู้ในเรื่องการสั่งงานให้แก่ผู้ใต้บังคับบัญชาอย่างต่อเนื่อง 2) มีการกระจายการบังคับบัญชา เพื่อให้ผู้ใต้บังคับบัญชามีโอกาสในการดูแลซึ่งกันและกัน 3) เปิดโอกาสให้ผู้ใต้บังคับบัญชาได้มีการอบรมดูงานทั้งในและต่างประเทศ เพื่อให้มีการพัฒนาความรู้ความสามารถสูงขึ้น

4.3 ภาวะผู้นำของผู้บริหารด้านการมีมนุษยสัมพันธ์ตามหลักจรรยาบรรณ 4

1. สัจจะ ความจริงใจ 1) กระตุ้นให้ทุกคนมุ่งมั่นปฏิบัติงานด้วยความเต็มใจ ซึ่งก่อให้เกิดความหมายในชีวิตการทำงานอยู่อย่างมีเป้าหมายด้วยความภูมิใจและทุ่มเทเพื่อคุณภาพของผลงานที่ปฏิบัติ 2) ปฏิบัติหน้าที่อย่างเคร่งครัดเข้มงวดตรงต่อเวลาอยู่เสมอซึ่งก่อให้เกิดแรงจูงใจในการทำงานของผู้ใต้บังคับบัญชาและควรเอาเป็นแบบอย่างที่ดี 3) ซื่อตรงต่อความดี คือ จะทำอะไรก็ตามจะต้องมีคุณธรรมอยู่เสมอไม่ทำให้ผู้ใต้บังคับบัญชาได้รับความเดือนร้อน

2. ทมะ ความควบคุมอารมณ์ 1) เป็นแบบอย่างที่ดีมีมนุษยสัมพันธ์ดี มีความรับผิดชอบสูง มีความมุ่งมั่นในหน้าที่การงานเสมอและสร้างแรงบันดาลใจให้แก่ผู้ใต้บังคับบัญชา 2) สร้างจิตสำนึกความรับผิดชอบต่อสังคมของครูและนักเรียน 3) มีการประชุมปรึกษาหารือรับฟังความคิดเห็นของครูเกี่ยวกับการบริหารโรงเรียนเป็นประจำ

3. ขั้นตอน ความอดทน 1) มีมนุษยสัมพันธ์ในการทำงานดี มีความอดทน มีกิริยามารยาทเรียบร้อยสุภาพอ่อนโยน 2) มีความอดทนอดกลั้นเมื่อมีอารมณ์มากกระทบก็ไม่แสดงออกมาแก่ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา 3) ได้บริหารโรงเรียนด้วยความเป็นธรรมและรับฟังปัญหาของผู้ร่วมงานในสถานศึกษาด้วยความเต็มใจ

4. จาคะ ความเสียสละ 1) เสียสละผลประโยชน์ของตนเพื่อประโยชน์ของส่วนร่วมและเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกันอยู่เสมอ 2) มีการช่วยเหลือเมื่อมีเหตุประสบภัย เช่น ไฟไหม้ น้ำท่วม 3) มีการจัดสวัสดิการตามความเหมาะสมนอกจากที่ทางราชการจัดให้

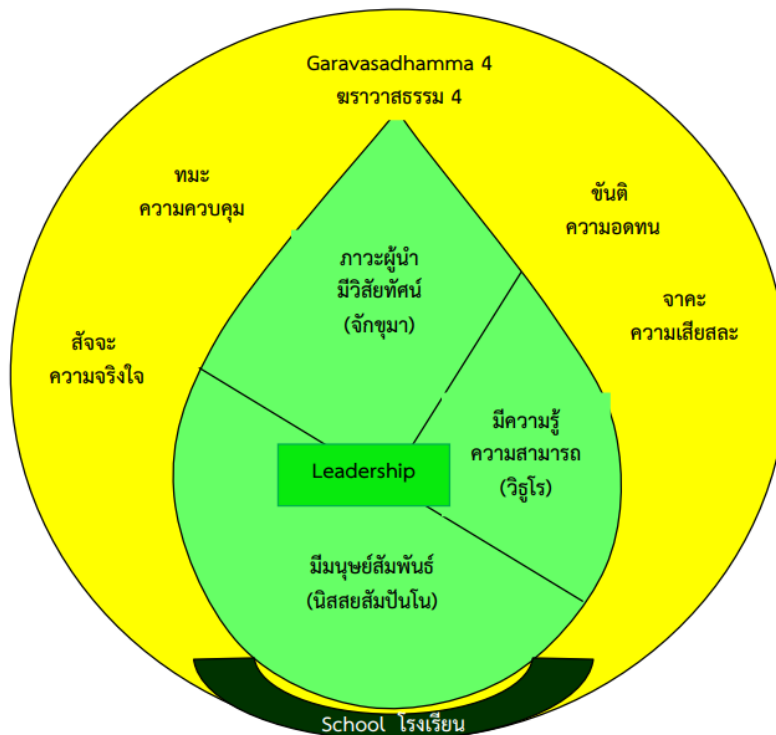
อภิปรายผลการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “รูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักธรรมาภิบาล 4 โรงเรียนประถมศึกษาสังกัดกรุงเทพมหานคร” ผู้วิจัยพบประเด็นสำคัญที่นำมาอภิปรายผล ดังต่อไปนี้

รูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักธรรมาภิบาล 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร เป็นหลักภาวะผู้นำของผู้บริหารของโรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร เป็นพฤติกรรมที่แสดงออกมาทางกายวาจาของผู้บริหารเพื่อให้ผู้ร่วมงานได้ทำงานบรรลุตามเป้าหมายที่กำหนดไว้ 3 ประการ ได้แก่ 1) มีวิสัยทัศน์ (จกขมา) 2) มีความรู้ความสามารถ (วิรุโร) 3) มีมนุษยสัมพันธ์ (นิสสยสัมปันโน) ร่วมกับหลักธรรมาภิบาล 4 เป็นธรรมสำหรับผู้เกี่ยวข้องความซื่อสัตย์ต่อกัน การฝึกตน ความอดทนอดกลั้น การเสียสละ การแบ่งปัน มีน้ำใจคุณสมบัติของผู้ที่สามารถสร้างเกียรติยศ สร้างปัญญา สร้างทรัพย์สมบัติและสร้างหมู่ญาติมิตรให้เกิดขึ้นได้สำเร็จด้วยกำลังความเพียรของตน ประกอบด้วยธรรม 4 ประการ ได้แก่ 1) สัจจะ ความจริงใจ 2) ทมะ ความควบคุมอารมณ์ 3) ขันติ ความอดทน 4) จาคะ ความเสียสละ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของวันทนา เนาว์วัน (2558) ที่ผลการวิจัยพบว่า รูปแบบการพัฒนาคุณลักษณะภาวะผู้นำของผู้บริหารโรงเรียนพบว่าอันดับแรกหลักธรรมด้านหลักปาปนิคธรรม 3 ในด้านจกขมา (การมีวิสัยทัศน์ที่ดี) ด้านวิรุโร (ด้านความชำนาญในงาน ความเป็นมืออาชีพ) และด้านนิสสยสัมปันโน (การสร้างความสัมพันธ์ ความเข้าใจอันดีตลอดจนการสร้างสรรคทางสังคม โดยอาศัยทักษะด้านมนุษยสัมพันธ์) และยังสอดคล้องกับงานวิจัยของพัชราณี พัททองพรรณ (2554) ที่ผลการวิจัยพบว่า คุณลักษณะผู้นำ ความรู้ ทักษะ ทศนคติ คุณธรรม จริยธรรม บุคลิกภาพ และมีคุณลักษณะที่พึงประสงค์ของผู้บริหาร ประกอบด้วยคุณลักษณะที่นำไปใช้ในการมองไปข้างหน้าอย่างมีวิสัยทัศน์ โดยมีความรู้ความเข้าใจในบริบทและสภาพสังคมไทย

องค์ความรู้การวิจัย

องค์ความรู้การวิจัยเป็นภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักธรรมาภิบาล 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร สรุปองค์ความรู้การวิจัย คือ LGS Model ดังภาพที่ 1

ภาพที่ 1 องค์ความรู้จากการวิจัย “LGS Model”

จากภาพที่ 1 องค์ความรู้จากการวิจัย LGS Model มีอธิบายดังนี้

L G S Model เป็นรูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักธรรมา 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร จะมีจุดเน้นสำคัญ 3 ประการ ดังนี้

L = Leadership ภาวะผู้นำของผู้บริหารของโรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร พฤติกรรมที่แสดงออกมาทางกาย วาจาในลักษณะต่างๆ ของผู้นำเพื่อให้ผู้ร่วมงานหรือผู้ใต้บังคับบัญชาช่วยกันทำงาน ให้งานบรรลุตามเป้าหมายที่กำหนดไว้ มี 3 ประการได้แก่ 1) มีวิสัยทัศน์ (จกขมา) 2) มีความรู้ ความสามารถ (วิรูโร) 3) มีมนุษยสัมพันธ์ (นิสสยสัมปันโน)

G = Garavasadhamma 4 หลักธรรมา 4 เป็นธรรมสำหรับภาวะผู้นำของผู้บริหาร โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร ประกอบด้วย 4 ประการ ได้แก่ 1) สัจจะ ความจริงใจ 2) ทมะ ความควบคุมอารมณ์ 3) ขันติ ความอดทน 4) จาคะ ความเสียสละ

S = School การบริหารโรงเรียน เป็นการดำเนินการในการทำงานด้านต่างๆ ทั้ง 4 ด้านของโรงเรียน ได้แก่ 1) การบริหารงานวิชาการ 2) การบริหารงานงบประมาณ 3) การบริหารงานบุคคล 4) การบริหารงานทั่วไป

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1.1 หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ควรนำรูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักธรรมา 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร ไปประยุกต์ใช้ในสถานศึกษา โดยนำหลักภาวะผู้นำทั้ง 3 ด้าน ไปพัฒนาผู้บริหารสถานศึกษา คือ 1) มีวิสัยทัศน์ (จกขมา) ต้องมีปัญญามองการณ์ไกล เป็นผู้ฉลาดสามารถในการ

วางแผนและฉลาดในการใช้คน 2) มีความรู้ความสามารถ (วิจิตร) เป็นผู้มีความสามารถในการจัดการธุระต่างๆ หรือกิจการทั้งปวงได้ดีมีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้านการบริหารการศึกษา และ 3) มีมนุษยสัมพันธ์ (นิสสัยสัมพันธ์) เป็นผู้มีความสัมพันธ์ดีกับเพื่อนร่วมงาน และบุคคลอื่น ซึ่งเป็นทักษะด้านมนุษยสัมพันธ์

1.2 หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ควรนำรูปแบบภาวะผู้นำของผู้บริหารตามหลักทฤษฎี 4 โรงเรียนประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร ไปประยุกต์ใช้ในสถานศึกษาเกี่ยวกับการบูรณาการหลักพุทธธรรม คือ ทฤษฎี 4 ไปพัฒนาผู้บริหารสถานศึกษา คือ 1) สัจจะ ผู้บริหารโรงเรียนเป็นผู้มีคุณธรรมที่ทำให้มนุษยประสบความสำเร็จในสิ่งที่ปรารถนาได้ ผู้ที่เป็นนักบริหารจึงควรปลูกฝังสัจจะให้เกิดขึ้นในจิตใจของตน เพื่อจะได้นำไปใช้ในการบริหารตนและบริหารคนให้ประสบความสำเร็จ 2) ทมะ ผู้บริหารโรงเรียนเป็นผู้มีการฝึกฝนตนเอง ควบคุมจิตใจด้วยการใช้ปัญญาการฝึกตน ผู้อยู่ครองเรือน ต้องมีการพัฒนาตนเองอยู่ตลอดเวลา เพื่อจะมีความรู้ใหม่ๆ มาบริหารในครอบครัวให้เจริญก้าวหน้าต่อไปการฝึกตนมีทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจ และทักษะอย่างอื่นที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต 3) ขันติ ผู้บริหารโรงเรียนเป็นผู้มีความอดทน ผู้บริหารต้องมีความอดทนอดกลั้นเมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นหรือมีอุปสรรคเกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็นความอดทน ต่อความลำบากทางด้านร่างกาย ต้องอดทนต่อความลำบากทางใจ 4) จาคะ ผู้บริหารโรงเรียนเป็นผู้มีความเสียสละ ความแบ่งปัน เสียสละประโยชน์ส่วนตัวเพื่อผลประโยชน์ส่วนรวมผู้ที่มิจาละนั้นจะเป็นเครื่องเสริมสร้างไมตรีให้เกิดความสัมพันธ์อันดีในสังคมได้

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรศึกษาการนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอื่นๆ เช่น พรหมวิหาร 4 อคติ 4 ศีล 5 สัมปยุตธรรม 7 บารมี 10 เป็นต้น ที่มีความสามารถประยุกต์กับภาวะผู้นำของผู้บริหารโรงเรียน

2.2 ควรศึกษาเกี่ยวกับปัจจัยที่ส่งผลต่อภาวะผู้นำของผู้บริหารโรงเรียน เช่น การบริหารโรงเรียน นวัตกรรมการศึกษา เป็นต้น

เอกสารอ้างอิง

- ธงชัย สันติวงษ์. (2550). **องค์การและการบริหาร**. พิมพ์ครั้งที่ 15. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช.
- ธานินทร์ ศิลป์จารุ. (2552). **การวิจัยและวิเคราะห์ข้อมูลทางสถิติด้วย SPSS**. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร: บิซิเนสอาร์แอนด์ดี.
- พระครูโอภาสณทกิตติ (ศักดา แสงทอง), กัมยธร สัจจา. (2557). ภาวะผู้นำที่ดี เก่ง ในศตวรรษที่ 21 ในทัศนะพระพุทธศาสนา. **วารสารครุศาสตร์ปริทรรศน์ คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. 1(2). 135-144.
- พัชราณี พักทองพรรณ. (2554). **แนวโน้มคุณลักษณะผู้นำที่พึงประสงค์ของผู้บริหารโรงเรียนสตรีเอกชน**. ดุษฎีนิพนธ์ครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พิชาภพ พันธะ. (2554). **ผู้นำกับการจัดการเปลี่ยนแปลง**. พิมพ์ครั้งที่ 2 (ฉบับปรับปรุง). กรุงเทพมหานคร: แอคทีฟปริ้นท์.
- มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- วันทนา เนาว์วัน. (2558). การพัฒนาภาวะผู้นำตามหลักพุทธธรรมของบุคลากรโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษา กลุ่ม 3. ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วิมล จันทรแก้ว. (2555). รูปแบบการพัฒนาภาวะผู้นำเชิงสร้างสรรค์ของผู้บริหารโรงเรียน สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาศรีสะเกษ เขต 3. ดุษฎีนิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต. มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สมบูรณ์ สุขสำราญ. (2560). **ปรัชญาแนวพุทธ**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- Adams. Robert P. Juniperus. (1993). **Flora of North America Editorial Committee**. Flora of North America North of Mexico. 2. Oxford University Press.
- Boone. E. J. (1992). **Developing programs in adult education**. Prospect Heights. Brooklyn: Waveland Press.
- Daniel Yoshor. Eli M. Mizrahi. (2012). **Response of the personal muscles to sudden inversion stress during standing**. New York: McGraw-Hill.